

DURST JUDIT

**„Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekekkel...”-
Etnicitás és reprodukció**

A tanulmány három fő problémakör körül szerveződik: 1. A különböző demográfiai célú adatbázisok (népszámlálások, kérdőíves felvételek (survey-ek) etnikai (faji, nemzeti) kategóriái képzésének, azaz a klasszifikációnak a problémái, 2. A kisebbségek – többségtől eltérő- reprodukciós mintáinak magyarázatkísérletei, 3. A kisebbségek, etnikai csoportok demográfiai vizsgálatának módszertani nehézségei.

„Statisztikai realizmus”?: Etnikai kategóriák a demográfiai adatfelvételekben

Az emberek kategóriákba, csoportokba rendezésére történő kísérletek gyakorlatilag egyidősek az emberiség történetével. „A komplex társadalmi valóság megragadása helyett a politikai vezetőknek a valóság leegyszerűsítése, egy világosan értelmezhető társadalomkép kell: ezt kívánja meg a kormányozhatóság, az államvezetés tudománya”- írja Kertzer és Arel a *Cenzusok és identitások* című könyvében (Kertzer-Arel, 1998).

E csoportok, kategóriák, vagy másképpen kollektív identitások leírásának egyik legitim „tudományos” eszköze a népszámlálás - a demográfiai vizsgálatok (különösen is a témánk szempontjából fontos, viszonylag alacsony létszámuk miatt statisztikailag nehezen értelmezhető kisebbségek termékenységi mintái kutatásának) egyik kiemelt jelentőségű adatforrása.

A népszámlálások „filozófiájának”- ha ugyan lehet ilyenről beszélni- a világon mindenütt az a hit az alapja, hogy az etnikai (vagy faji, illetve nemzetiségi – e három kategória igen gyakran mosódik össze a cenzusokban) identitást objektíven meg lehet határozni a származás alapján.

Ha áttekintjük a különböző országok, különböző időszakokban lebonyolított népszámlálásainak etnikai, illetve faji kategóriáit, valamint az azok mögött meghúzódó értelmezéseket, akkor megállapítható: mindegyikben közös az a „meggyőződés”, vagy vélekedés, hogy az etnikai (nemzetiségi, faji) hovatartozás egyfajta sajátos örökséget jelent. Ez az örökség többek között eltérő kulturális jellegzetességekben fejeződik ki (mint például nyelv, vallás, szokások, értékek), illetve, továbbmenve, egyfajta sajátos karakterrel leírható „kollektív személyiségben”. (vö. Kertzer-Arel, 1998).

A különböző népszámlálások etnikai kategóriáit kialakító statisztikusok közös jellemzője, hogy adottnak veszik e kategóriák objektív létezését –úgy kezelik azokat, mint például az „életkor” abszolút változóját. Ez a fajta „statisztikai realizmus” (Labbe, 2000) azt feltételezi, hogy a cenzus - önbevalláson alapuló- etnikai kategóriájának van egy állandó – időtől és tértől, azaz szituációtól és kontextustól függetlenül létező- esszenciája. A magyar, valamint a román, cseh és szlovák népszámlálások etnikai (nemzetiségi) kategóriáinak (azon belül is különösen a cigány kategóriának) az 1970-es évektől történő áttekintése segítségével ezzel szemben azt

mutatjuk be, hogy a censzusok kisebbségekre vonatkozó adatai nemcsak hogy nem tarthatók „objektív” felmérés eredményeinek – részben azért, mert maguknak az etnikai kategóriáknak a kialakítása is politikai alkudozások eredménye-, hanem, magát a censzust is a „valóság objektív tükrözése” helyett sokkal inkább a „társadalmi megnevezés egyik gyakorlatának” (Blum, 1998), a kisebbségekről szóló egyik „diskurzusnak” kellene tekinteni.

Az idevonatkozó népszámlálási gyakorlatok bemutatásával azt próbálom érzékeltetni, hogy a „statisztikai realizmusra” vonatkozó, széles körben népszerű elképzelés fikció csupán: annak a fikciója, hogy a censzusban használt etnikai kategóriák, pontosabban az egyének besorolása az egyes kategóriák alá, egyszerűen csak a valóság tükrözése, a censzus pedig arra való tudományos erőfeszítés, hogy minél objektívebben ragadja meg ezt a létező társadalmi valóságot. (Arel, 1998). Ehelyett a vizsgált 4 kelet-európai ország példája (is) azt mutatja: amit a censzus mér, az a „valóság átpolitizált társadalmi konstrukciója” (vö. Goldscheider, 1998).

Mindezt szem előtt tartva azt mondhatjuk, hogy a népszámlálás – mint az egyik legfontosabb, hiszen az adott ország teljes népességére vonatkozó demográfiai adatbázis - nemzetiségi, etnikai adatait nem csak azért kell óvatosan kezelni, amit a legtöbb demográfus a censzus hátrányára ír: nevezetesen, hogy „megbízhatatlan forrás”, lévén sokan vannak, akik különböző okok miatt nem vallják meg nemzetiségi hovatartozásukat (vö. Hublicsek, 2007, Kertesi-Kézdi, 2005)- hanem azért is, mert ez is csak egyfajta konstrukciója az etnicitásnak. De ugyanez vonatkozik a többi, demográfiai survey-ekben használatos „eticitás-diskurzusokra” is - a továbbiakban roma demográfiai kutatásokra koncentrálva: a társadalmi környezet, illetve a (többségi társadalmat állítólagosan képviselő) kérdezőbiztosi klasszifikáció révén megkonstruált etnicitás kategóriák elemzésére, és értelmezésére.

A termékenység etnikai különbségei

Az etnicitás fogalma körüli bizonytalanságnak különös tétje van – egyebek mellett – a demográfiai vizsgálatokban – ezen belül is a témánk szempontjából különösen fontos részterületen: a kisebbségek, etnikai csoportok termékenységi magatartását vizsgáló kutatásokban. Ez utóbbiak egyik központi kérdése ugyanis éppen az, hogy vajon mi rejlik a termékenységi minták jól dokumentált etnikai különbségei mögött? (Tienda, 1998, Beam, 1987).

E téma különösen az USA-ban tett szert a kutatók kiemelt érdeklődésére, ahol is a „feketék”, illetve a „spanyol ajkú”, vagy másképpen „hispaniai származású” etnikai (faji) csoportoknak a többségi társadalmat alkotó „fehérektől” szignifikánsan magasabb gyermekszámát több vizsgálat is dokumentálta. (Beam-Spicewood, 1987, Johnson, 1979, Uhlenberg-Goldscheider, 1969).

E kutatások nyomán három, egymással versengő hipotézis született a reprodukciós minták etnikai különbségének magyarázatára.

Az egyik az ún. *társadalmi jellemzők* („social characteristics”) tézise. Eszerint nem önmagában az etnicitás vagy rassz az, ami a termékenységbeli különbségeket

okozza, hanem a különböző etnikai, faji csoportok többségtől eltérő társadalmi összetétele.¹ Az afro-amerikaiak esetében az etnicitás csak indikátora az alacsonyabb iskolázottságnak, kevesebb jövedelemnek, rosszabb munkaerőpiaci státusznak, és önmagában semmiféle hatása sincs a termékenységi magatartásra. (Lee, E- Lee, A., 1959, Petersen, 1961)

E hipotézisből következik, hogy amint a státuszbeli különbségek kiegyenlítődnek, akár „laboratóriumi módszerekkel”: statisztikai kontrollal, akár a valóságban: társadalmi változáson, strukturális asszimiláción keresztül, az etnikai csoportok közti termékenységi különbségek is el fognak tűnni. (Johnson, 1979).

Ha pedig tovább gondoljuk a társadalmi jellemzők hipotézisét, akkor azt is mondhatjuk, hogy eszerint azoknak a kisebbségi csoportoknak közelít a termékenysége a többségi társadaloméhoz, amelyek strukturálisan asszimilálódtak.

A társadalmi jellemzők hipotézisével szemben alternatív magyarázatot nyújtó, *kisebbségi státusz* tézise Goldscheider és Uhlenberg (1969) nevéhez kapcsolódik. Goldscheiderék, az USA 1960-as népszámlálási adatait használva a társadalmi jellemzők hipotézisének tesztelésére, arra jutottak, hogy a kisebbségi helyzetnek önálló, önmagában is meghatározó szerepe van a reprodukciós döntésekre. Azt találták, hogy a társadalmi, gazdasági jellemzők kontrollálása után sem tűntek el a feketék és fehérek közötti termékenység különbségek: a magasabb státuszú afro-amerikaiaknak szignifikánsan kevesebb gyerekük volt mint a hasonló státuszú fehér-amerikaiaknak.

Goldscheiderék tulajdonképpen egy szociálpszichológiai magyarázattal álltak elő, amelynek a központi eleme, hogy a kisebbségi létnek van egy, a társadalmi státusztól független aspektusa, ami hat a termékenységre, ez pedig a kisebbségi helyzetből fakadó *bizonytalanság* érzete. Ez különösen azokra a párokra jellemző, akik akkulturalizálódtak: átvették a többségi társadalom normáit, köztük a felfelé mobilitás státusznövelő értékét. E párok azonban, a többségi társadalom tagjai részéről tapasztalt intolerancia miatt, néhány területen nehéznek találják az asszimilációt (ld. vegyes házasságok alacsony foka az etnikumok között) - ezért labilis, bizonytalan lábakon állva érzik magukat. Társadalmi pozíciójuk megszilárdítását, kisebbségi létükből fakadó hátrányaik ellensúlyozását családméretük, gyermekszámuk korlátozásával tartják csak elképzelhetőnek.²

---

¹ A témával foglalkozó kutatók általában eléggé következtetlően használják a különböző kisebbségi csoportok elnevezésére szolgáló kategóriákat: időnként rasszként, fajként, máskor pedig etnikumként beszélve róluk. Vannak, akik mintha egyenlőséget tennének a két elnevezés között, vagy legalábbis látszólag nem tulajdonítanak fontosságot e két kategória eltérő jelentésének. (ld. pl. Tienda, 2000, vagy Johnson, 1979). Mi a továbbiakban következetesen az etnikai csoport elnevezést fogjuk használni, ezzel is jelezvén, hogy számunkra (is) elfogadhatatlan a faj esszencialista, az emberek közötti különbségek biológiai aspektusát hangsúlyozó felfogása. (Herrnstein- Murray, 1994). Ehelyett a rasszot is, meg az etnikumot is úgy tekintjük, mint amik társadalmi konstrukció termékei: olyan kategóriák, melyeket a társadalom tagjai hoznak létre, konstruálnak meg. (ld. erről többek között: Barth, 1969, Szelényi- Ladányi, 2000; A demográfiai kutatásokban használt rassz fogalom áttekintését pedig ld. McDaniel, 2000).

² Témánk szempontjából fontos megjegyezni: a kisebbségi helyzet hipotézis egyik legnagyobb hiányossága, hogy arra nem ad választ, miért nagyobb az alacsony iskolai végzettségű feketék termékenysége a hasonló végzettségű fehér-amerikai társaikénál? (Tienda- Forste, 2000)

E kisebbségi státusz hipotézis tesztelését tűzte ki célul az 1970-es census adatait elemezve Johnson, aki éppen Goldscheiderékkel ellentétes eredményre jutott. Azt találta, hogy bár a társadalmi státusz jellemzők kontrollálása után is marad még különbség a két etnikum termékenysége között, amikor azonban ezt az etnikai hatást az egyes iskolai végzettségi szintekre lebontva, külön-külön nézzük, akkor azt kapjuk, hogy ez a befolyás csak a legalacsonyabb képzettségi szinten érvényes: csupán a nyolc általánost végzett nők csoportjában volt szignifikánsan magasabb az afro-amerikaiak gyermekszáma fehér-amerikai társaiknál. Az iskolai végzettség felső szintjén, Goldscheiderék eredményével ellentétben, a főiskolát végzettek között viszont már nem volt különbség a két etnikai csoport termékenységében. (Johnson, 1979).

A harmadik, *kulturális* hipotézisnek nevezett magyarázat ezzel szemben azt állítja, hogy ami számít a reprodukciós magatartás etnikai különbségeiben, az a kisebbségi csoport egészének szubkultúrája: pronatalista, szülési kedvet ösztönző, nagycsaládot favorizáló értékrendszere. (ld. pl. Boriszov, 1969). Mindhárom hipotézissel szemben már születésükkor felmerültek a problémák, hiányosságok.

A társadalmi jellemzők kizárólagos fontosságát hangsúlyozó magyarázat például – azontúl, hogy az empirikus vizsgálatok eredményei is csak részben igazolták érvényességét – nem mond semmit azokról a mechanizmusokról, hogyan hat a társadalmi státusz (foglalkoztatottság, jövedelem, iskolázottság) a reprodukcióra az olyan „közvetlen” változókon keresztül, mint a házasság vagy a születésszabályozás. A szubkultúra meghatározó szerepét kiemelő kulturális magyarázat nem segít annak megértésében, hogy egyazon kisebbségi csoporton belül is miért különbözik a termékenység, például a különböző generációk között vagy az iskolai végzettség szerint? (ld. például a mexikói származású nőket (Forste- Tienda, 2000)

A kisebbségi helyzet hipotézisnek pedig talán leggyengébb láncszeme, hogy adós marad a válasszal: milyen feltételek mellett csökkenti a kisebbségi státusz a termékenységet, és milyen körülmények között eredményez magas termékenységet? Ez utóbbi hiányosságot pótolandó, többen megpróbálták kontextualizálni a kisebbségi csoporthoz tartozás termékenységre gyakorolt hatását. Itt most csak azokat az eredményeket mutatom be, amelyeket saját mikrovizsgálataim is megerősíteni látszanak.

Ritche (1975) azt találta, hogy a kisebbségi helyzetnek nem önmagában, hanem a társadalmi miliőn, a kisebbséget körülvevő társadalmi kontextuson keresztül van hatása a reprodukcióra. Az 1970-es népszámlálási adatokat használva, faji egyenlőtlenségi indexet készített az USA különböző államaira vonatkozóan. Ez a 10 faktorból álló index a feketék és fehérek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket volt hivatva mérni, valamint a lakóhelyi szegregáció és diszkrimináció fokát. Kiderült, hogy azokban az államokban volt magasabb az afro-amerikaiak termékenysége, amelyekben nagy volt a faji egyenlőtlenség. A többségtől való társadalmi távolság

tehát felerősíti a kisebbségi helyzet, kisebbségi szubkultúra gyermekvállalásra gyakorolt befolyását.

A kontextuális hatás fontosságát erősítette meg Kennedy (1973) kutatása is, aki Észak-Írországból valamint az Ír Köztársaságban lakó katolikus illetve protestáns kisebbségek termékenységi különbségeit vizsgálva a fentiekhez hasonló eredményre jutott. Azt találta, hogy a katolikusok gyerekszámuk, legyenek akár kisebbségben, akár többségben, a határ mindkét oldalán felülmúlta a protestánsokét. De míg a protestánsok termékenységi szintjében nem volt különbség aszerint, hogy kisebbségben voltak-e vagy sem, illetve hogy a két Írország melyikében laktak, a katolikusok termékenysége szignifikánsan magasabb volt Északon, mint az Ír Köztársaságban. Vagyis pontosan ott, ahol ők alkották a kisebbségi csoportot.

Kennedy magyarázata szerint azokban az államokban, ahol a mobilitási csatornák erősebben el vannak zárva a kisebbségek előtt, és ahol a kisebbségi csoport, többséghez viszonyított relatív lélekszáma is nagyobb (mint Észak-Írország katolikus kisebbsége esetében), ott figyelhető meg szignifikánsan magasabb termékenység a kisebbségi csoport tagjai körében.

E kutatások eredményeinek ismeretében, egyvalami biztosan megállapítható: nemigen lehet olyan, középszintű elméletet találni, amely minden kisebbségi, etnikai csoportra – társadalmi, gazdasági kontextustól függetlenül- érvényes lenne.

És még csak azt sem lehet biztosan tudni, hogy az egyes kategóriák esetében egy etnikai csoporthoz tartozás milyen mechanizmusokon keresztül hat az érintett egyének reprodukciós magatartására.

Ez utóbbi dilemmából egyfajta kiutat jelenthetnek az ún. antropológiai demográfiai, mikroszintű vizsgálatok, melyek immár nem csak az antropológiai kutatások kedvelt terepén, az afrikai társadalmakban, hanem Európában is megindultak (vö. Bernardi, 2005, Georgiadis, 2007, Durst, 2006, stb.). Ezek a kutatások ugyan nem adnak reprezentatív, általánosítható képet egy-egy etnikum termékenységi mintáiról, mégis, jelentősen gazdagíthatják a reprodukciós magatartást befolyásoló tényezőkről, valamint a reprodukciós döntéshozatal mögött meghúzódó motivációkról, vélekedésekről, illetve az etnicitás és a reprodukció közötti összefüggésről (ha egyáltalán van ilyen...) szóló tudásunkat.

A kisebbségek demográfiai vizsgálatainak módszertani nehézségei

A kisebbségek, etnikai csoportok termékenységi magatartását, illetve annak többségtől való különbözőségét (ha egyáltalán a társadalmi jellemzők kontrollálása után még marad ilyen különbség...) vizsgálva, alapvetően arra vagyunk kíváncsiak, mi az a “meghatározottság” a csoporthoz tartozásban (vö. Havas, 1999), ami hatással van a vizsgált csoport reprodukciós stratégiáira.

E kérdés megválaszolása különösen nehéznek tűnik akkor, ha elfogadjuk, hogy az etnicitás kategóriája nagyon összetett jelenség: hogy nem lehet definiálni egyetlen kritérium (mint például a származás, a születési hely) alapján, hanem ennél sokkal

több rétege van. Ráadásul egy időben, és térben is változó kategóriáról van szó, ami csak a társadalmi konstrukció eredményeképp válik abszolút kategóriává- olyan „kategorikus változóvá”, ami éppen az etnicitás egyik immanens jellegét hagyja figyelmen kívül. Nevezetesen, hogy a társadalmi kötelékek nyomán létrejövő csoportosulások elmosódó, sőt igen gyakran változó határvonalakkal jellemezhető... (vö. Barth, 1969, vagy Blum, 1998). Ezzel a konstruktivista felfogással azonban a demográfusok zöme nemigen tud mit kezdeni.

De maradjunk a survey jellegű vizsgálatok által is megfogható, etnicitás és reprodukció kapcsolatát vizsgáló kutatások választási lehetőségeinél. Ha azt feltételezzük, hogy az etnikai identitásnak – a kisebbségi csoporthoz tartozás tudatának, illetve vállalásának- van bármi hatása az egyén reprodukciós magatartására, akkor az önidentifikáción alapuló klasszifikációs rendszereket alkalmazó survey vagy census adatokkal érdemes dolgozni – bármennyire is tisztában vagyunk azok „megbízhatatlanságával”, vagy pontatlanságával.

Ha viszont arra vagyunk kíváncsiak, hogy a többségi társadalom minősítésének – a cigányok esetében mondhatjuk úgy is: stigmatizációjának - van-e hatása az érintettek reprodukciós stratégiájára, akkor használhatjuk a kérdezőbiztosi minősítést. De tisztában kell lennünk azzal, hogy ez esetben számolnunk kell a tyúk vagy a tojás dilemmájával: nem tudhatjuk ugyanis, hogy a kérdezőbiztosi klasszifikáció nyomán nem éppen azért került-e valaki a cigány kategóriába, mert szegény és sokgyerekes családban él.

Saját kutatásunk során azt találtuk, hogy ez bizony nem zárható ki.³

A survey vizsgálatokból azt is nagyon nehéz kideríteni, vajon az etnicitás, az etnikai csoporthoz tartozás – már amennyiben érdemes egyáltalán “csoportról” beszélnünk (vö. Brubecker, 2001) - milyen meghatározottsága az, amely hatást gyakorol a reprodukciós magatartásra. Mindez visszavezet a kategorizáció problémájához. Vajon úgy tekintünk-e az etnicitásra, mint egyfajta státusz jellemzőre, amely kijelöli az egyén helyét a társadalmi térben (vö. Webernek (1999) a különböző etnikumokat jellemző különböző társadalmi megbecsültségéről, presztízséről írott gondolataival); vagy pedig mint egy sajátos - a többitől eltérő- kultúra hordozójára. Ez utóbbi esetben viszont az etnicitás nem lesz más, mint a “kultúra” egyik szinonim változója (vö. Andorka, 1985).

Vagyis, visszajutottunk dolgozatunk alapgondolatához: magának az etnikai kategóriának a definiálása, illetve konstruálásának módja már eleve meghatározza magyarázatkísérleteink lehetséges irányát.

---

³ Egy észak-magyarországi, többségében romák lakta településen folytatott többéves vizsgálataink során azt láttuk, hogy a kérdezőbiztosok többsége a borszín mellett, az életmód alapján minősített valakit cigánynak. (Durst, 2006). Az életmódnak pedig lényeges eleme a családméret, vagyis az, hogy a megkérdezettnek sok gyereke van-e. Ahogy a vizsgált faluban dolgozó védőnő plasztikusan megfogalmazta egy betelepülő családról: „halvány lila gőzöm nincs, hogy cigányok-e vagy nem, de én annak veszem őket...Miért?...Gondolom, hogy cigányok...ennyi gyerekkel...”